

**ПРОУРЯДОВІ АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ОЦІНЦІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ
ІСТОРИКІВ (КОРОТКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)**

В статті проаналізовані погляди сучасних українських істориків на аграрну проблему в Російській імперії на початку ХХ ст. Наголос зроблений на питанні проурядових аграрних ініціатив. Також аналізуються серйозні позитивні зрушення у розвитку сучасної української історіографії.

***Ключові слова:** аграрне питання, Російська імперія, аграрні ініціативи, сучасні українські історики, історіографія.*

Постановка проблеми. На нинішньому етапі розвитку української історичної науки все актуальніше постає питання історіографічного осмислення історії селянства, особливо початку ХХ ст. – коли загострилися аграрні і соціальні відносини, відбувався пошук моделей селянських реформ, а общинне право вступало в суперечність з ринковою економікою.

Сучасні економічні труднощі і, зокрема, кризовий стан сільськогосподарського виробництва особливо гостро позначилися не лише на соціально-економічному, а й на політичному становищі України. Невирішеність економічних проблем викликає нестабільність у всьому суспільстві. Це особливо небезпечно, оскільки йдеться про економічну безпеку держави. В цій ситуації особливої актуальності набуває досвід попередніх поколінь щодо розв'язання наболілих проблем.

У сучасній українській історіографії мають місце історіографічні студії з проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Зокрема, В. Дубінський звернув увагу на висвітлення аграрного питання кінця ХІХ – початку ХХ ст. в працях радянських авторів. Автор дослідив основні періоди розвитку радянської історіографії даної проблеми, визначає тематику та наукові підходи тогочасних дослідників у вивченні аграрної історії [1]. В. Гоцуляк проаналізував

зміст сучасних вітчизняних досліджень, присвячених вивченню Столипінської аграрної реформи [2; 3].

Мета даної роботи полягає в систематизованому аналізі проблеми проурядових аграрних ініціатив в Російській імперії на початку ХХ ст. в баченнях сучасних українських науковців. Основним джерелом даного дослідження послужили праці сучасних українських істориків.

Виклад основного матеріалу. Проведення аграрних реформ в Україні потребувало теоретичного та історичного підґрунтя. Це і спричинило появу ряду публікацій, що стосувалися аграрної історії початку ХХ ст. Вони присвячені різним аспектам історії селянства. Так, Ю. Вовк розкрив особливості соціально-економічного розвитку селянства Наддніпрянської України у складі Російської імперії під час прем'єрства С. Вітте [4]. І. Кугашев звернув увагу на політизацію селянської свідомості на початку ХХ ст. [5]. О. Вільшанська проаналізувала повсякденність населення України, зокрема і селянства, на початку ХХ ст. [6]. У такому ж ключі написано і роботу Р. Чмелик [7]. У ній висвітлено повсякдення малої української родини, насамперед селянської.

Авторський колектив під керівництвом П. Панченка [8] одним із перших зробив спробу панорамного та цілісного відтворення аграрної історії України. Побіжно дослідники зупинилися і на аналізі діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Розгляд роботи цієї установи вони здійснили у контексті вивчення підготовки Столипінської аграрної реформи. Однак поза їхньою увагою опинилася діяльність Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ та інших урядових комісій із вирішення аграрного питання, що працювали на початку ХХ ст. у Російській імперії.

Л. Горенко та Ю. Присяжнюк [9] об'єктом своєї уваги обрали соціально-економічний поступ сільського господарства Правобережжя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вони здебільшого аналізували не самі проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст., а їхні економічні наслідки

для правобережного селянства Наддніпрянщини. Значну увагу ними приділено соціальному, правовому та економічному становищу селян.

Широтою дослідницьких завдань позначений доробок М. Якименка [10; 11] у співавторстві з О. Красніковою [12] та Д. Селіховим [13]. Дослідники ретельно проаналізували поземельні відносини в українському селі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Так, ними вивчено торгівлю землею в Україні та соціально-економічні наслідки від її купівлі-продажу для різних верств селянства і поміщиків, регіональні особливості поземельних орендних відносин в Україні, причини, зміст та наслідки приватизації селянами землі у 1906 – 1907 рр. Опосередковано М. Якименко зазначив і про діяльність місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Водночас його висновок про те, що власті під тиском масових заворушень в країні розпочали реформування у 1906 р. [14], потребує додаткового обговорення. Автор чомусь ігнорує те, що С. Вітте на реорганізації аграрного сектора економіки країни наполягав, починаючи з кінця ХІХ ст., на початку ХХ ст. очолюваний ним кабінет мав чітку програму дій. Відповідальність за зволікання з аграрною реформою більшою мірою лежить на імператорові, а не на уряді, як про це зауважує М. Якименко.

Соціально-економічній еволюції поміщиків в Україні присвячено науковий доробок Н. Темірової [15]. У ньому безпосередньо не йдеться про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. Однак він містить надзвичайно цікавий матеріал, який дозволяє зрозуміти не тільки особливості соціально-економічної трансформації поміщицьких господарств, а і селянських. Його осмислення сприяє усвідомленню усієї складності аграрної проблеми у Російській імперії на початку ХХ ст.

Окремі сюжети, пов'язані з проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії на початку ХХ ст., відображено у монографії О. Реєнта „Україна в імперську добу. ХІХ – початок ХХ ст.” [16]. Автором приділено значну увагу соціально-економічному та правовому становищу селян

Наддніпрянщини у складі Російської імперії. Ним виявлено та проаналізовано основні тенденції розвитку сільського господарства імперії Романових на початку ХХ ст. На його переконання, недовіра населення до влади зумовлювалася неспроможністю властей вирішити соціально-економічні проблеми, насамперед аграрне питання [16, 332]. Поза увагою автора не опинилося і соціальне життя українського селянства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. О. Реєнтом відтворено об'єктивну картину соціальних відносин на селі. Дослідник переконливо обґрунтував тезу про те, що „община була пережитком старих часів... вона гальмувала розвиток приватної власності на селі” [17, 115]. З'ясовуючи сутність Столипінської аграрної реформи, історик пише, що одним із її натхненників був С. Вітте [17, 125].

Посилена увага до аграрної тематики початку ХХ ст. була спричинена і відзначенням 100-ї річниці Першої російської революції. Вітчизняна історіографія відреагувала появою чисельних публікацій, присвячених різним аспектам цього багатовимірного соціокультурного явища історії Російської імперії. Зважаючи на нашу тему дослідження, інтерес становлять публікації, в яких ідеться про політизацію селянської свідомості за умов революції, про боротьбу за селян українських та загальноросійських політичних партій, про створення українських політичних партій та аграрну складову їхніх програм тощо. Ці та інші фрагменти відтворено у публікаціях С. Наумова [18; 19; 20], В. Шевченка [21] і Т. Демченко [22], В. Борисенка [23], Ю. Левенця [24], О. Мустафіна [25], В. Солдатенка та В. Кривошеї [26], О. Герасименко [27; 28], Т. Демченко та В. Онищенко [29] інших авторів.

Новітня українська історіографія позначена стійким інтересом науковців до проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., а також до персоналій, які брали активну участь у вирішенні аграрного питання у цей час. Одними з перших до вивчення постаті П. Столипіна звернулися В. Волковинський та Ю. Левенець [30]. Постать реформатора та його діяльність ними розглянуто без радянських ідеологічних штампів. В. Коваленко зіставив погляди С. Вітте та П. Столипіна на сутність та шляхи вирішення аграрного питання [31]. Ним проаналізовано світоглядні імперативи обох діячів, розуміння ними аграрної проблеми. Автором приділено побіжну увагу і аграрним ініціативам членів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Він справедливо зазначав, що члени наради висловилися за

вільний вихід селян із общини, за ініціювання таких заходів, які б поступово привели селянство до розуміння ними значних переваг індивідуальної власності перед общинною [31, 17]. Водночас складно погодитися з істориком у тому, що ініціатива у створенні Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості належала тодішньому Міністру внутрішніх справ Д. Сипягіну [31, 16]. Ініціатором був саме С. Вітте. Він скористався нагодою перебування Д. Сипягіна на чолі силового відомства, відкриваючи Особливу нараду.

У статті О. Машкіна відображено багатогранну особистість П. Столипіна. На широкій джерельній базі, академічно викладено родовід Столипіних, формування особистості майбутнього Прем'єра, різнопланову реформаторську діяльність Петра Аркадійовича. Доведено, що родина Столипіних була тісно пов'язана з Україною [32]. Постать П. Столипіна на тлі доби та реалізована ним аграрна реформа представлено також у публікаціях В. Марочка [33], В. Чермних [34], В. Збарського [35] та інших дослідників.

Регіональні особливості Столипінської аграрної реформи – предмет уваги К. Чорної. Свої творчі зусилля вона зосередила на вивченні проведення Столипінської аграрної реформи на Херсонщині. Дослідниця зробила висновок про нежиттєздатність общинного землеволодіння в цьому регіоні [36]. В. Сажко відзначав значну роль Селянського банку у подоланні селянського малоземелля [37, 15]. М. Білян, услід за російським дослідником І. Ковальченком, вважає Столипінську аграрну реформу реалізацією прусського (консервативного) шляху впровадження капіталізму в сільському господарстві [38, 131]. На думку М. Біяна, реформа зазнала повного краху в усіх відношеннях.

На думку С. Корновенка, столипінські нововведення на селі мали на меті підняти добробут селянства. Одним з шляхів реалізації реформи була видача кредитів на придбання землі [39]. Значну увагу автором приділено порівняльному аналізу поглядів С. Вітте та П. Столипіна. Історик довів, що, з одного боку, П. Столипін не дублював ідеї С. Вітте, а, з іншого – не зациклювався на досвіді проведення реформ у Гродненській та Саратовській губерніях.

Не менш активно сучасні українські історики вивчають питання, що стосуються становлення в Україні в кінці XIX – початку XX ст. приватного селянського господарства (фермерського типу) у контексті проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку XX ст., фінансових аспектів функціонування фермерських господарств. Так, у монографії В. Нечитайла відзначено, що „П. Столипін подбав не тільки про технічний, але й фінансовий бік реформи. Головним важелем її здійснення був Селянський поземельний банк” [40, 230]. Він позитивно оцінив діяльність банку, проте вказував і на окремі недоліки у роботі цієї кредитної установи. В. Шмарук та О. Суліменко відзначали значну роль поземельних банків у розвитку хутірських та відрубних господарств в Україні [41, 46]. Л. Дончеко коротко розглянула історію становлення банківської системи Російської імперії, насамперед системи державного кредиту, яку склали Держбанк, Дворянський земельний та Селянський поземельний банки [42].

Питання, співзвучні з порушеною нами темою дослідження, знайшли часткове відображення у новітній українській історіографії і на дисертаційному рівні. Опосередковано про них йдеться у дисертаціях С. Сусорова [43], В. Майстренка [44], І. Власюка [45], В. Бочарова [46], Л. Ігнатової [47], Д. Селіхова [48], О. Приймака [49], О. Овдіна [50] та інших

авторів, присвячених Столипінській аграрній реформі, її результативності на українських теренах.

Так, С. Сусоров вивчив аграрно-селянську проблематику у програмних положеннях та практичній діяльності неонародницьких партій за матеріалами України. Йому вдалося аргументовано переконати у тому, що сутність аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. полягала не стільки у селянському малоземеллі, скільки в існуванні численних пережитків феодального ладу у вигляді екстенсивних форм господарювання, які не задовольняли і не відповідали зростаючим потребам населення країни [43, 10]. У такий спосіб, як ми вважаємо, С. Сусоров опосередковано довів правоту членів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів у їхньому прагненні насамперед усунути такі феодальні рудименти, зрівнявши селян у правах із іншими верствами тогочасного російського імперського соціуму. Хоча у зазначеній дисертації безпосередньо і не йдеться про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.

В. Майстренко ретельно проаналізував реалізацію Столипінської аграрної реформи на Харківщині. Він одним із перших звернув увагу на те, що успіхи Столипінської аграрної реформи у регіоні багато у чому завдячують Селянському банку. Адже його клієнтами були переважно малоземельні та безземельні селяни-одноосібники, які вийшли з общини. Однак автор не говорить про те, що провідна роль Селянського банку під час проведення аграрної реформи була запропонована до початку Столипінської аграрної реформи проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії на початку ХХ ст. Об'єктом наукової уваги І. Власюка стала реалізація Столипінської аграрної реформи на Правобережжі. Автор зауважує, що загалом реформа дала позитивні результати. В. Бочаровим проаналізовано особливості Столипінської аграрної реформи у Катеринославській та Харківській губерніях. Подібні процеси лише на Півдні України вивчено О. Приймаком. У масштабах усієї України досліджено ефективність столипінських нововведень Л. Ігнатовою. Водночас, попри науковість і фаховість цих дисертацій, їхні автори побіжно згадують про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст., незважаючи на те, що об'єкт їхньої безпосередньої наукової уваги – прямий результат цих ініціатив.

Порівняно з вищеназваними роботами, повніше про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. йдеться у роботах Д. Селіхова, О. Овдіна. Так, наприклад, у першій із них проаналізовано аграрне законодавство імперії Романових від другої половини ХІХ до початку

XX ст. Саме на фоні такої правової еволюції автором з'ясовано діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Ним розкрито обставини утворення цих інституцій, діяльність їхніх структурних підрозділів, зміст запропонованих проектів аграрних реформ тощо. Не викликають заперечень судження цього автора щодо об'єктивності роботи українських губернських та повітових комітетів. Погоджуємося з тим, що їхні пропозиції були найбільш радикальними порівняно з іншими. Водночас дискусійним є висновок автора стосовно того, що С. Вітте, який був прихильником індустріалізації країни, ставив під сумнів доцільність виділення фінансових дотацій сільському господарству. Свою позицію він мотивував небезпекою перевиробництва зерна і можливим падінням у цьому зв'язку цін на хліб, а також перешкодами, які ставило громадське землеволодіння на шляху ефективного використання цих коштів окремими домогосподарями [48, 108-109].

Обговорення потребує і судження автора про те, що Міністерство внутрішніх справ несло найбільшу відповідальність за жалюгідний економічний стан основної маси селянства, яке час від часу нагадувало владі про свої проблеми масовими антиурядовими виступами, що у 1905 р. поставили під загрозу саме його існування [48, 108-109, 127-128]. На нашу думку, коректніше буде говорити про відповідальність консервативної частини тогочасного російського політичного істеблішменту. Не останню роль у зволіканні з реалізацією прогресивних проурядових аграрних ініціатив відігравала і правляча династія, що дослухалася більшою мірою до радників-консерваторів, а не намагалася адекватно реагувати на виклики часу.

Зауважимо, що Д. Селіхов – юрист. Тому його насамперед цікавила правова сторона справи. Поза дослідницьким полем науковця залишилася діяльність інших державних комісій із напрацювання аграрних ініціатив, ним не простежено взаємозв'язку між проектом аграрної реформи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів

Російської імперії та проектом аграрних перетворень Кабінету Міністрів, очолюваного С. Вітте.

Підрозділ 2.2 дисертації О. Овдіна присвячено розгляду передумов Столипінської аграрної реформи на Катеринославщині. Ним вивчено обговорення аграрного питання представниками губернської та повітових еліт Катеринославщини, яке відбулося в 1902 – 1903 роках. На цих засіданнях, як справедливо зауважує автор, перевагу отримала помірковано-реформаторська більшість (за наявності й консервативних виступів). Повну ліквідацію общинного землеволодіння підтримав лише Павлоградський комітет, 8 інших (губернський та 7 повітових) пропонували компромісні варіанти: обмеження прав общин на користь окремих селян, полегшення виходу з них тощо. Всі комітети губернії одностайно виступили проти черезсмужжя, але тільки один з них (Бахмутський) підтримав ідею утворення хуторів. Вісім комітетів (крім Верхньодніпровського) висловились в підтримку переселення селян на околиці імперії, з них шість (крім Бахмутського та Павлоградського) – із залученням на це державних коштів. Не викликає заперечень висновок О. Овдіна про те, що постанови представників катеринославської регіональної еліти не були позначені радикалізмом. Державні службовці та громадськість не були надто заідеологізованими, але добре розумілися на проблемах сільського господарства губернії та шукали практичні шляхи їх вирішення, в т.ч. через індивідуалізацію землекористування. Пропозиції, подані до Особливої Народи, були враховані при підготовці столипінських аграрних законів. Робота місцевих комітетів Особливої Народи на Катеринославщині засвідчила високий реформаторській потенціал регіону [50, 10]. Однак історик обмежився лише цим аналізом. Діяльність інших місцевих губернських та повітових комітетів, структурних підрозділів Редакційної комісії, інші проурядові аграрні ініціативи не потрапили до його дослідницького поля. Пов'язано це з тим, що він вивчав Столипінську аграрну реформу, а не її передумови.

Висновки

Узагальнюючи стан наукового вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. сучасною українською історіографією, констатуємо якісно відмінний від попередніх етапів рівень осмислення історичних явищ і подій. Це виявляється в оновленій методології науково-історичного пізнання, яка позначена антропоцентризмом, плюралізмом тощо. Значно ширшим стало дослідницьке поле, виокремилися наукові напрями, зокрема, аграрна історія. Доступність раніше заборонених джерел зумовила їх введення до наукового обігу, що значно розширило сучасні знання з різних історичних періодів. Жанрове розмаїття наукової продукції не змінилося. Однак вона стала науково значущою. Змін на краще зазнала тематика науково-історичних студій.

Беручи до уваги серйозні позитивні зрушення у розвитку сучасної української історіографії, звертаємо увагу на те, що порушена нами проблематика залишається маловивченою. Здебільшого історики цікавляться соціально-економічним становищем селянства на початку ХХ ст., його правовим статусом, селянським повсякденням, Столипінською аграрною реформою тощо. Проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. досліджуються в основному побіжно, у контексті інших тем. Насамперед оглядово вивчається діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, окремі фрагменти з розроблених ними проектів аграрних перетворень тощо. Таку ситуацію можна пояснити тим, що сучасна українська історіографія більшою мірою переймається осмисленням та переосмисленням національної минувшини. Очевидно, у цьому зв'язку менше уваги приділяється вивченню історії Росії початку ХХ ст., зокрема, проурядовим аграрним ініціативам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубінський В. А. Аграрне питання кінця XIX – початку XX століття в радянській історіографії / В.А. Дубінський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець подільський: Оіюм, 2002. – Т.8 (10). – С. 68 – 73.
2. Гоцуляк В. В. Перспективи історіографії історії здійснення століпінської аграрної реформи в Україні / В.В. Гоцуляк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Черкаси, 2003. – С. 21 – 23.
3. Гоцуляк В. В. Новітня історіографія століпінської аграрної реформи в Україні / В.В. Гоцуляк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2004. – С. 73 – 76.
4. Вовк І. Українське селянство наприкінці XIX – на початку XX століття / І. Вовк // Історія України. – 1999. – №34 (вересень). – С.7.
5. Кугашев І. Участь українського селянства у політичній боротьбі 1917 року / І. Кугашев // Історія в школі. – 2002. – №2. – С.2 – 5.
6. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О.Л.Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С. 56 – 69.
7. Чмелик Р. П. Мала українська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. / Р.П. Чмелик. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 143 с.
8. Аграрна історія України / Панченко П.П., Славов В.П., Шмарук В.А. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
9. Горенко Л.М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України. / Л.М. Горенко, Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 92 с.
10. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.А. Якименко // Український селянин. – Вип. 3. – Черкаси, 2001. – С. 131 – 135.
11. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С. 54 – 63.
12. Якименко М. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918 рр.) / М.А. Якименко, О. Краснікова // Економіка України. – 1999. – №8. – С. 65 – 74.
13. Якименко Н. Приватизація крестьянской надельной землі в Україні 1906-1917 гг.: причини, содержание, последствия / Н. Якименко, О. Краснікова, Д. Селихов // Экономика Украины. – 1997. – №8. – С. 62 – 70.
14. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.А. Якименко // Український селянин. – Вип. 3. – Черкаси, 2001. – С. 131 – 135. С. 133.
15. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.
16. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). / О.П. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.

17. Реєнт О. Україна в імперську добу: соціальний і національний виміри / О. Реєнт Україна XIX – XX століть – К., 2009. – С. 97 – 322.
18. Наумов С. Глухівська організація РУП – УСДРП та її література (поч. XX ст.) / С.Наумов // Сіверянський літопис. – 2005. – №2–3. – С.3 – 15.
19. Наумов С.О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (к. XIX – 1907 р.) / С.О. Наумов // Матеріали II Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції – Суми, 1994. – С.138 – 144.
20. Наумов С.О. Створення Революційної української партії / С.О. Наумов // Український історичний журнал. – 2006. – №2. – С.49 – 59.
21. Шевченко В.М. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні / В.М.Шевченко // Історія та культура Лівобережної України. – К., Ніжин, 1997. – С.144 – 148.
22. Шевченко В.М. До історії діяльності РУП на Чернігівщині / В.М.Шевченко, Т.П. Демченко // Сіверянський літопис. – 1995. – №6. – С.3 – 7.
23. Борисенко В. До питання про Революційну українську партію / В. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип.169. – С.129 – 138.
24. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту / Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С. 23 – 31.
25. Мустафін О. Політичний розвиток України к. XIX – поч. XX ст. / О. Мустафін // Історія в школі. – 1996. – №2. – С. 10 – 13.
26. Солдатенко В. Революційна українська партія / В. Солдатенко, В. Кривошея // Віче. – 1998. – №1 – С. 128 – 140.
27. Герасименко О.В. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку XX століття / О.В. Герасименко // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. XIX – поч. XX ст.). – Ніжин, 2002. – С.115 – 121.
28. Герасименко О.В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство / О.В. Герасименко // Український селянин: Зб. наукових праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії). – С. 184 – 187.
29. Демченко Т.П. Депутат II Державної думи Російської імперії В. Хвіст: нетипова доля українського селянина / Т.П. Демченко, В.І. Онищенко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип.9. – С. 38 – 41.
30. Волковинський В.М. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – №№ 2, 4, 8, 9, 11. – С. 115 – 124, 116 – 123, 87 – 95, 107 – 116.
31. Коваленко В. С.Ю. Вітте й П.А. Столипін: два погляди на одну проблему / В. Коваленко // Український селянин. – Вип. 10. – 2006. – С. 16 – 18.
32. Машкін О. ПА. Столипін та Україна / О. Машкін // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 73 – 97.
33. Марочко В. Столипін і його реформи / В.Марочко // Сільський час. – 2001. – 23 лютого. – С. 7.

34. Чермних В. Кому потрібні “великі потрясіння”? (П. Столипін (1862-1911 рр.)) / В. Чермних // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 27 – 28.
35. Збарський В. Столипінська реформа і питання приватної власності на землю / В. Збарський // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2002. – № 7 (квітень). – С. 22 – 24.
36. Черная Е. Д. Аграрная реформа П. А. Столыпина и ее проведения на Херсонщине. / Е.Д. Черная // Из истории заселения Херсонщины. – Херсон: Городская типография, 1993. – С. 71 – 73.
37. Сажко В. В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900 – 1913 рр.: історико-політичний аспект.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 22 с.
38. Білян М. Я. Нові підходи в оцінці Петра Столипіна та його аграрної реформи / М.Я. Білян // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ.: Дніпропетровський національний університет, 2002. – С. 131 – 134.
39. Корновенко С. В. Столипінська аграрна реформа / С.В. Корновенко // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 – 23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2003 – С. 37 – 46.
40. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
41. Шмарук В. А. Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці ХІХ – початку ХХ ст. / В.А.Шмарук, О. Г. Суліменко // Український селянин: Зб. наук праць. – вип. 1. – Черкаси, 2001. – С. 46 – 50.
42. Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л.Донченко // Вісник НБУ. – 2001. - № 8. – С. 49 – 53.
43. Сусоров С.В. Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902-1907 рр. (На матеріалах України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.
44. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії (1906 – 1916 рр.): Дис. ... канд іст. наук: 07.00.01./ Харків держ. ун-т. – Харків, 1997. – 195 с.
45. Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 20 с.
46. Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 17 с.
47. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2002. – 19 с.
48. Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): Дис.... канд. юрид. н. – Х., 2002. – 210 с.
49. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906 – 1917 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Запорізький держаний університет. – Запоріжжя, 202. – 286 с.
50. Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906 – 1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 22 с.

